

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולחן בן הרב ישראל זצ"ל

הראויים לתקיעת שופר

(כ"ט א') **משנה:** חרש, שוטה וקטן, אין מוציאין את הרבים ידי חובתן. זה הכלל: כל שאינו מחויב בדבר (בעצמו), אינו מוציא את הרבים ידי חובתן.

תנו רבנן: הכל חייבין בתקיעת שופר. כהנים ולויים וישראלים, גרים ועבדים משוחררים, וטומטום (ספק זכר ספק נקבה, שאיבריו מכוסים) ואנדרוגינוס (שבגופו איברי זכר ונקבה). ומי שחציו עבד (כנעני) וחציו בן חורין (משום צד חירות שבו).

(המשך **משנה:**) טומטום אינו מוציא (אחרים), לא את מינו (טומטום כמותו, שמא תוקע זה נקבה, וחבירו זכר) ולא את שאינו מינו (זכר גמור). אנדרוגינוס מוציא את מינו (אנדרוגינוס כמותו. דאי בתר זכרות אזלת, שניהם חייבין. ואי בתר נקבות אזלת, שניהן פטורין¹). אבל לא את שאינו מינו.

(המשך **משנה:**) מי שחציו עבד וחציו בן חורין, אינו מוציא לא את מינו ולא את שאינו מינו (דלא אתי צד עבדות דמשמיע, ומפיק צד חירות דשומע).

(שנינו בברייתא מי שחציו עבד, אינו מוציא אחרים) אמר רב הונא: ולעצמו מוציא. אמר ליה רב נחמן לרב הונא: מאי שנא לאחרים דלא, דלא אתי צד עבדות ומפיק צד חירות, לעצמו נמי לא אתי צד עבדות דידיה ומפיק צד חירות דידיה! אלא אמר רב נחמן: אף לעצמו אינו מוציא.

תניא נמי הכי: מי שחציו עבד וחציו בן חורין, אף לעצמו אינו מוציא.

שיטות הראשונים

חרש, המדבר ואינו שומע: כתב הכל בו שאפילו המדבר ואינו שומע, דקיימא לן (תרומות פ"א מ"ב) שהוא כפיקח לכל דבריו, אינו מוציא, כיון דאינו שומע, דלאו בר חיובא הוא. וכן כתב הר"ש בר צמח. וטעמא משום דבשמיעה תליא מילתא, דהא מברכין על השמיעה², וכיון שאינו שומע אינו מחוייב בדבר ולא מפיק. אבל שומע ואינו מדבר, יוצאים בתקיעתו. וכן פסקו שו"ע ורמ"א³.

שולחן ערוך

(או"ח, הלכות ראש השנה, סימן תקפט)

- א. כל שאינו מחייב בדבר אינו מוציא אחרים ידי חובתו.
- ב. חרש שוטה וקטן פטורים; וחרש, אפלו מדבר ואינו שומע, אינו מוציא דכיון דאינו שומע לאו בר חיובא הוא. הגה: אכל שומע ואינו מדבר, מוציא אחרים ידי חובתו (בית יוסף).
- ד. אנדרוגינוס מוציא את מינו; טמטום, אפלו את מינו אינו מוציא.
- ה. מי שחציו עבד וחציו בן חורין אינו מוציא אפלו עצמו, וצריך שיתקע לו בן חורין להוציאו.

¹ דהיינו, בטומטום הספק במציאות. באנדרוגינוס הספק בדינו.

² ראה לעיל, כ"ח א', בשיטות הראשונים, בגדר מצוות שופר, אם התקיעה או השמיעה.

³ או"ח תקפט.ב. מקורות: כלבו (סי' סד). רשב"ץ (שו"ת תשב"ץ, ח"ג סי' קיג).

הגיליון מבוסס על ספרי "נתיבי הלכה" על מסכתות הש"ס:
בהסכמת הרבנים הגאונים: הרב שריה דנליצקי זצ"ל,
ויבדלחט"א הרב אשר וייס
והרב שריאל רוזנברג שליט"א.
הארות והערות יתקבלו בברכה.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולמן בן הרב ישראל זצ"ל

ברכות שאע"פ שיצא מוציא

(כ"ט א') תני אהבה בריה דרבי זירא: כל הברכות כולן (ברכות המצוות), אע"פ שיצא, מוציא.⁴ חוץ מברכת הלחם וברכת היין (ושאר ברכת פירות וריחני), שאם לא יצא, מוציא; ואם יצא, אינו מוציא.⁵

(כ"ט ב') בעי רבא: ברכת הלחם של מצה וברכת היין של קידוש היום, מהו? כיון דחובה הוא,⁷ מפיק. או דלמא ברכה לאו חובה היא.⁸

תא שמע, דאמר רב אשי: כי הוינן בי רב פפי הוה מקדש לן, וכי הוה אתי אריסיה מדברא, הוה מקדש להו.

תנו רבנן: לא יפרוס אדם פרוסה לאורחין (ברכת המוציא, כדאמרין לעיל שאינה חובה עליהם, לא יאכלו ולא יברכו), אלא אם כן אוכל עמהם. אבל פורס הוא לבניו ולבני ביתו כדי לחנכן במצוות. ובהלל ובמגילה, אע"פ שיצא, מוציא.

שיטות הראשונים

חוץ מברכת הלחם וברכת היין: ביאר ריטב"א, דנקט פת ויין לכלול כל מיני מאכל ומשקה. והוא הדין בכל ברכות הנהנין, כיון דלא הוי חובה, אין כל ישראל ערבין זה לזה כדי להוציא. וכתבו ריטב"א וריא"ז, דאף ברכת המזון בכלל.⁹

ברכת הלחם של מצה וברכת יין של קידוש: כתב הרי"ף, ופשטינן אע"פ שיצא מוציא. וכן פסקו רמב"ם ורא"ש. וכן פסק השו"ע.¹⁰

ברכת יין של קידוש בשחרית: כתב הריטב"א, שבקידוש על היין בשחרית, שהוא קידושא רבא, אם יצא אינו מוציא אחרים (כיון שאין שם ברכת המצוות), והוא כשאר ברכות הנהנין. ורבינו ירוחם כתב שאף בזה אמרינן אע"פ שיצא מוציא.

⁴ שהרי כל ישראל ערבים זה לזה במצות, וכיון שלא יצא חברו, כמי שלא יצא הוא דמי. ר"ן (ח א ברי"ף, ד"ה תני).

⁵ שאינו חובה, אלא שאסור ליהנות מן העולם הזה בלא ברכה. ובזו אין כאן ערבות, שאינו חובה על האדם, לא ליתנהי ולא ליברך.

⁶ 'על אכילת מצה' ו'מקדש ישראל' לא תיבעי לך, דחובה ניהו ומפיק. אלא ברכת המוציא וברכת היין מיבעיא לך, שאין באות אלא לפי שהמברך צריך שיטעום, ואי אפשר ליהנות בלא ברכה, אי נמי לא טעים איהו, אי אפשר דלא יהיב ליה לחד מינייהו למטעם, ובעי ברכה. רש"י.

⁷ אכילת מצה וקידוש היום, ואי אפשר בלא הנאה, והנאה אי אפשר בלא ברכה, נמצאת המצוה תלויה בברכת הנאה. רש"י.

⁸ בברכת ההנאה לאו חובה למצוה אתיא, שאף בכל ההניות היא נוהגת. רש"י.

⁹ ובודאי דברכת המזון, כיון שכבר אכל כברכת חובה היא, ובדין הוא דאע"פ שיצא מוציא, אלא דרבנן בעו שיוציא לעצמו, דלא ליחלף בברכת הנהנין שהיא רשות. ומשום הכי סגי ליה שיאכל כזית דגן, ואף על גב דהוי שיעורא דרבנן מפיק למי שאכל ושבע דמיחייב בברכת המזון מדאורייתא, משא"כ בעלמא דלא אתי דרבנן ומפיק דאורייתא, אלא דטעמא דהכא כדכתיבנא, דמדינא אפילו לא אכל כלל מוציא ורבנן הוא דבעו שיאכל כזית דגן, וכן פירשו בתוספות. וראה מש"כ ב"נתיבי הלכה" ברכות, מ"ח א'.

¹⁰ או"ח קסז, יט-כ; רעג, ד; תפד, א. וכתב השו"ע, אפילו בשבת, שהוא חייב לאכול פת, לא יברך לו חברו ברכת המוציא אם אינו אוכל. וביאר המשנ"ב (ס"ק צד) היינו של כל השלש סעודות. דאף שהם חוב, אין החוב עליו משום מצוה, אלא כדי שיהנה מסעודת שבת. ואין להמצוה עצמה חוב, דהא אם נהנה ממה שמתענה אין צריך לאכול, על כן הם בכלל שאר ברכות הנהנין. מקורות: רא"ש (סי' יג). רמב"ם (הל' ברכות א, ז). רי"ף (ראש השנה ח א; פסחים כז ב בדפיו).

הגיליון מבוסס על ספרי "נתיבי הלכה" על מסכתות הש"ס:
בהסכמת הרבנים הגאונים: הרב שריה דנליצקי זצ"ל,
ויבדלחט"א הרב אשר וייס
והרב שריאל רוזנברג שליט"א.
הארות והערות יתקבלו בברכה.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולמן בן הרב ישראל זצ"ל

וכן פסק השו"ע ורמ"א.¹⁴

האם מי שיצא מוציא גם את הבקי: דעת בעל הלכות גדולות, שיכול להוציא רק את שאינו בקי. וכן כתב הכלבו בשם רי"ץ גיאת.¹² ומדברי ר"ן וריטב"א מבואר שיכול להוציא אף את הבקי. והשו"ע פסק ככה"ג.¹³

המסדר הגדה לאחרים בליל הסדר: כתב האגור בשם בעל העיטור, שאם מסדר הגדה לאחרים, מסתבר דלא מצי מברך להו בפה"א אשאר ירקות (שבטיבול ראשון), כיון שאינו טועם טעמא.¹⁴ ודעת הרי"ף ורא"ש, דכיון דתקנת חכמים היא משום הכרת תינוקות, הוי כברכת מצה ויכול להוציא אף על פי שאינו טועם. וכן פסק השו"ע.¹⁵

ברכת בשמים ונר בהבדלה: דעת רבינו אפרים, דלא דמי לקידושא ואבדלתא וברכת המוציא של מצוה, שהן חובה. אבל זה אינו אלא מנהג בעלמא. והטור כתב בשם הרא"ש שגם באלו רשאי להוציא ידי חובה, אע"פ שכבר יצא. וכן דעת המאירי.¹⁶ וכן פסק השו"ע.¹⁷

ברכות השבח: כתב הריטב"א, וכן בכל ברכות של שבח, אף על פי שיצא מוציא.

אבל פורס הוא לבניו ובני ביתו כדי לחנכן במצוות: ריטב"א כתב, דכיון דאיסור ברכה לבטלה מדרבנן הוא, וכדעת רבינו תם, לפיכך התירו לומר כדי לחנך בניו במצוות.¹⁸ וכתבו רשב"א וריטב"א דדוקא כשהגיע התינוק לחינוך. הא לאו הכי,

¹⁴ או"ח קסז, כ (שו"ע). או"ח רעג, ד (רמ"א). דעיקרו נתקן רק למצוה ולא בשביל הנאה, ועל כן ברכה זו היא בכלל שאר ברכות המצות דקיי"ל אף על פי שיצא מוציא. משנ"ב (קסז, ס"ק צו). מקורות: רבינו ירוחם (תולדות אדם וחווה, נתיב יב, ח"א). ריטב"א (הלכות ברכות ב, כד).

¹² ומסתבר הכי, מדאשכחן דא"ר פלוני הוה מקדש לאריסיה, כי אתי מדברא, דוקא אריסיה דלא ידע; אבל לאיניש דידע, לא. וכן מדקאמר 'אבל מברך לבנו ולבני ביתו כדי לחנכן במצוות', מכלל דלאיניש אחרינא, לא. כלבו.

¹³ או"ח רעג, ד. וכתב ב'כף החיים (אות לה), ואין חילוק בזה בין גדולים לקטנים. שאם אינם יודעים, מוציא אותם אפילו הם גדולים. ואם יודעים, אפילו לקטנים אינו מוציא אותם, כיון שהם יכולים לקדש בעצמם. מיהו בברכת המוציא יש חילוק בין גדולים לקטנים. דלקטנים יכול לברך אפילו אינו אוכל עמהם, כדי לחנכן במצוות. אבל לגדול אינו יכול לברך בכל עניין אם אינו אוכל עמהם. והמשנ"ב כתב (ס"ק כ), שה'פרי חדש' (בסימן תקפה) חולק על השו"ע, וסבירא ליה דבכל גווני יוכל להוציאם (גם את הבקי). ובספר 'ארצות החיים' (סימן ח) מסיק גם כן דמדינא יכול להוציא בכל גווני, אך לכתחלה המצוה שיקדש בעצמו, כיון שהוא בקי וגם חבירו המוציא אינו יוצא עתה בהקידוש. מקורות: בה"ג (הו"ד בטור). כלבו (סי' לא). ר"ן וריטב"א (ראה להלן, בפיסקא האם מוציא בק"ש ותפילה ובהמ"ז).

¹⁴ שלא אמרו אלא בברכת הלחם של מצה. וצריך למיעבד כרב חסדא (ר' פסחים קי"ד ב') דמברך בחזרת בורא פרי האדמה ועל אכילת מרור, ואכיל וכי מטי למרור אכיל בלי ברכה.

¹⁵ או"ח תפד, א. מקורות: רי"ף (פסחים כז ב בדפיו). רא"ש (פסחים י, לו). העיטור (הו"ד באגור וטור). אגור (הל' ליל פסח, סי' תתכב).

¹⁶ זה לשונו: ומאור ובשמים, יש אומרים שהם ברכת הנהנין, ואין מי שיצא מוציא בהם. ואני אומר שאין אלו ברכת הנהנין גמורה. ואלו היה המאור ברכת הנהנין גמורה, היינו מברכים בו כל זמן שנראה לנו מחדש, כמו שכתבנו במס' ברכות נ"ב ב'. אלא הואיל ותקנת חכמים הם, ולא מצד הנאתו הוא מביאם, אף על פי שנחנה מהם הרי הם כברכת חובה. ועוד, כיון שמסדר חכמים נסדרו כאחת, אין לומר על קצתן לצאת, ועל קצתן שלא לצאת.

¹⁷ או"ח רצז, א. אבל הגר"א (ס"ק ז) השאיר בצ"ע את דברי השו"ע. וכן כתב המשנ"ב (ס"ק יג) שכל האחרונים חולקים על זה וסוברים דדוקא להוציא בני ביתו הקטנים הוא דשרי, שמוטל עליו לחנכן במצוות. דאף שבעצם הקידוש והבדלה יכול להוציא אחרים אע"פ שיצא, זה משום שהן חובה על כל איש ישראל, ומדין ערבות, אבל לא בזה שהוא רק מנהג חכמים, ואין צריך לחזר אחריו, ודומה לברכת הנהנין. מקורות: רבינו אפרים (הו"ד בטור). מאירי (כ"ט ב', ד"ה יש דברים).

¹⁸ ואילו היה איסור תורה, לא היו מתירים לו לעשות בידים איסור תורה משום חינוך מצוות דדבריהם.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולמן בן הרב ישראל זצ"ל

אסור, דמברך לבטלה¹⁹

ברכת מי שיצא בשופר עבור נשים שרוצות לשמוע שופר: נשים רשאיות לתקוע בשופר בראש השנה, ומצוה איכא עלייהו. ויש ראשונים הסוברים שמשום כך גם יכולות לברך.²⁰ וכתב ריטב"א, דמכל מקום, הבא להוציאן, אם יצא אינו מברך. דכיון דרשות היא, הוה ליה כברכת הנהנין, שאין מוציא לאחרים בברכה אלא כשמוציא לעצמו. ודעת ראב"ה דכיון דלאו רשות גמור הוא, דהא איכא צד מצוה, רשאי לברך. והרמ"א פסק כדעה ראשונה.²¹

שולחן ערוך

(או"ח, הלכות בציעת הפת, סימן קסז)

יט. מי שְאִינו אוֹכֵל אִינו יְכוּל לְבָרֵךְ בְּרֶפֶת הַמוּצִיא לְהוּצִיא הָאוֹכְלִים, אֲבָל לְקַטְנִים יְכוּל לְבָרֵךְ אֶף עַל פִּי שְאִינו אוֹכֵל עִמָּהֶם, כְּדִי לְחַנְּכֵם בְּמִצְוֹת.

כ. אֶפְלוּ בְּשֶׁבֶת, שֶׁהוּא חֵיב לְאָכֵל פֶּת, לֹא יִבְרַךְ לוֹ חֲבֵרוֹ בְּרֶפֶת הַמוּצִיא, אִם אִינו אוֹכֵל; וְלֹא שָׂרִי לְבָרֵךְ לְאַחֵרִים אֶף עַל פִּי שְאִינו טוֹעֵם, אֲלֵא בְּרֶפֶת הַמוּצִיא דְמִצָּה בְּלִיל רֵאשׁוֹן שֶׁל פֶּסַח, וּבְרֶפֶת הַיַּיִן דְּקִדּוּשׁ, בֵּין שֶׁל לֵילָה בֵּין שֶׁל יוֹם. הַגָּה: וְיֵשׁ לְאָכֵל הַפְּרוּסָה שֶׁבָּצַע עָלֶיהָ קִדְּם שִׂיאֵכֵל פֶּת אַחֵר, שֶׁתְּהֵא נֶאֱכַלֶּת לְתֵאבּוֹן, וְהוּא מְשׁוּם חֲבוּב מִצָּוָה (אֲגוּר וּבֵית יוֹסֵף בְּשֵׁם שְׁבּוּלֵי לְקַט).

(או"ח, הלכות שבת, סימן רעג)

ד. יְכוּל אָדָם לְקַדֵּשׁ לְאַחֵרִים אֶף עַל פִּי שְאִינו אוֹכֵל עִמָּהֶם, דְּלְדַיְדְּהוּ הוּי מְקוּם סְעֵדָה. וְאֶף עַל גַּב דְּבִבְרֶפֶת הַיַּיִן אִינו יְכוּל לְהוּצִיא אַחֵרִים אִם אִינו נֶהְנֶה עִמָּהֶם, כִּיּוֹן דְּהָאֵי בּוֹרָא פְּרִי הַגֶּפֶן הוּא חוֹבֵה לְקִדּוּשׁ, כְּקִדּוּשׁ הַיּוֹם דְּמִי וְיְכוּל לְהוּצִיאֵם אֶף עַל פִּי שְאִינו נֶהְנֶה. הַגָּה: וְאֶפְלוּ בְּקִדּוּשׁ שֶׁל יוֹם בְּשַׁחֲרִית בְּשֶׁבֶת, מִתֵּר לְעֲשׂוֹת כֵּן (רַבֵּנוּ יְרוּחֵם וּבֵית יוֹסֵף בְּשֵׁם הַר"ף וְהַר"ש וְהַטוֹר ס' תפ"ד). וְהוּא שְאִינֵם יוֹדְעִים. וְאִם עֲדִין לֹא קִדְּשׁ לְעַצְמוֹ, יִזְהַר שֶׁלֹּא יְטַעֵם עִמָּהֶם, שֶׁאֲסוּר לוֹ לְטַעֵם עַד שֶׁיִּקְדֵּשׁ בְּמְקוּם סְעוּדָתוֹ.

(או"ח, הלכות שבת, סימן רצז)

ה. מִי שְאִינו מְרִיחַ אִינו מְבָרֵךְ עַל הַבְּשָׂמִים, אֲלֵא אִם כֵּן נִתְכַּוֵּן לְהוּצִיא בְּנֵי בֵיתוֹ הַקְּטָנִים שֶׁהִגִּיעוּ לְחֻנוּף, אוֹ לְהוּצִיא מִי שְאִינו יוֹדְעֵ.

(או"ח, הלכות פסח, סימן תפד)

א. מֵאֵן דְּבַעֵי לְבְרוּכֵי בְּתָרֵי אוֹ בְּתֵלֶת בְּתֵי, מְבָרֵךְ בְּרִישָׁא בְּבֵיתֵיהּ וְאֵכִיל כָּל מֵאֵי דְצָרִיף, וּמְבָרֵךְ בְּרֶפֶת הַמְּזוֹן, וְהִזְרֵ מְבָרֵךְ לְכָל חַד וְחַד בְּבֵיתֵיהּ²² וְשִׁתָּן אִינְהוּ כְּסָא דְקִדּוּשָׁא וְדִאֲגַדְתָּא וְאֵכִיל יְרָקֵי וּמִצָּה, וְאִיהוּ לֹא אֵכִיל וְשִׁתֵּי בְּהַדִּיּהוּ, וְשִׁבְקֵי לְהוּ לְמַגְמַר סְעֻדָתֵיהוּ, וּמְבָרְכֵי אִינְהוּ בְּרֶפֶת הַמְּזוֹן; וְאִי לֹא יוֹדְעֵי, יִקְרָא מְלָה בְּמְלָה...

¹⁹ מקורות: ריטב"א (כ"ט ב', ד"ה ת"ר לא יפרוס; עירובין מ' ב', ד"ה המברך). ר"ת (ר' ל"ג א', תוד"ה הא). רשב"א (עירובין מ' ב', ד"ה ליתביה).

²⁰ ראה להלן, ל"ג א', בהרחבה.

²¹ או"ח תקפטו, (ובדרכי משה ס"ק ב). מקורות: ראב"ה (ח"ב, ראש השנה, ס' תקלט).

²² רצה לומר, שמקדש להם ומברך להם גם בפה"ג, ומברך להם ברכת כרפס, ואומר לפניהם ההגדה וברכת כוס שני, וגם ברכת המוציא וברכת אכילת מצה ומרור. ואע"ג דבשאר ברכות הנהנין קיימא לן שאין יכול לברך לאחרים אא"כ יהנה עמהן, שאני ברכת הלחם של מצה וקידוש היום שהם חובה, הלכך יכול לברך להוציא אחרים אף שאינו נהנה. וכן ברכת הירקות חשיב ג"כ מצוה ויכול להוציא אחרים. משנ"ב (ס"ק ד).

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולמן בן הרב ישראל זצ"ל

(או"ח, הלכות ראש השנה, סימן תקפט)

ו. אף על פי שנגשים פטורות, יכולות לתקע; וכן אחר שיצא כָּבֵר, יכול לתקע להוציאן, אבל אין מְבַרְכֵת וְלֹא יְבָרְכוּ לָהֶן. הגה: והמנהג שהנשים מְבַרְכֵת על מצות עשה שהזמן גרמא על כן גם כאן מְבַרְכֵת לְעֶצְמוֹ, אבל אחרים לא יְבָרְכוּ לָהֶן אם כָּבֵר יָצְאוּ...

הדרן עלך ראוהו בית דין

פרק רביעי

יום טוב

תקיעת שופר ביו"ט שחל בשבת בזמן בית המקדש

(כ"ט ב') משנה: יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת, במקדש היו תוקעין (בשופר), אבל לא במדינה.

(ומברר) מנא הני מילי (איסור תקיעת שופר בשבת)?

(ומסיק) אמר רבא: מדאורייתא מישראל שרי, ורבנן הוא דגזור ביה, כדרבה, דאמר רבה: הכל חייבין בתקיעת שופר, ואין הכל בקיאים בתקיעת שופר, גזירה שמא יטלנו בידו וילך אצל הבקי ללמוד, ויעבירונו ארבע אמות ברה"ר. והיינו טעמא דלולב, והיינו טעמא דמגילה.

שיטות הראשונים

במקדש היו תוקעין אבל לא במדינה: רש"י, תוספות, וריטב"א פירשו, לא בירושלים ולא בגבולין. והרמב"ם פירש שירושלים כולה נקראת 'מקדש', והיו תוקעים בה. ו'מדינה', היינו שאר ארץ ישראל.²³

²³ ואף על גב דבעלמא במדינה היינו ירושלים כדאמרינן (סוטה ל"ז ב'): במקדש היו אומרים את השם ככתבו ובמדינה בכינויו, הכא על כרחך מתפרש כל שאר ארץ ישראל, מדקתני סיפא 'ועוד זאת היתה ירושלים יתירה על יבנה' וכו', אלמא בירושלים היו תוקעין קודם חורבן, משא"כ בשאר מקומות, והיתה עוד יתירה כדאמרן. ריטב"א. ועיי"ש שהקשה על דברי הרמב"ם. מקורות: תוספות וריטב"א (כ"ט ב', ד"ה אבל). רמב"ם (פיה"מ; הל' שופר ב, ח).